

<https://doi.org/10.62837/2025.1.192>

MƏLİKLİ KƏMALƏ İZZƏT QIZI

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti

Bakı şəhəri, Koroğlu Rəhimov küç., 822/23

kamala.malikli@atmu.edu.az

<https://orcid.org/0000-0002-8890-6194>

MÜXTƏLİFSİSTEMLİ DİLLƏRDƏ AFFİKSASIYA YOLU İLƏ BAŞ VERƏN MORFOLOJİ TRANSPOZİSIYA HALLARI

Açar sözlər: morfem, affiksasiya, derivasiya, fleksiya, morfoloji transpozisiya

Ключевые слова: морфема, аффиксация, деривация, флексия, морфологическая транспозиция

Key words: morpheme, affixation, derivation, inflection, morphological transposition

Tarixi inkişaf prosesində müxtəlif dəyişikliklərə məruz qalan dil öz funksional formasını tədricən tapır. Dünya dillərinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində, onların qrammatik kateqoriyalarının formalaşmasında böyük rol oynayan çoxsaylı morfoloji hadisələr vardır. Bu morfoloji proseslərdən biri də bir dil vahidindən digərinə keçidi təmin edən və kompleks bir hadisə kimi dəyərləndirilən transpozisiya hadisəsidir. Dilçilikdə tam keçidin olduğu transpozisiya hallarına morfoloji, natamam keçidin olduğu hallara isə sintaktik transpozisiya deyilir. Tam və ya morfoloji transpozisiyanın ifadə vasitələri olan affiksasiya və konversiya dilin morfoloji sistemində mühüm rol oynayır. Xüsusilə də affiksasiya yalnız bir dəyişiklik vasitəsi kimi deyil, eyni zamanda dilin strukturunun zənginləşməsinə xidmət edən mexanizm olaraq qiymətləndirilir. Morfoloji transpozisiyanın ifadə vasitələrindən olan affiksasiyaya keçməzdən öncə morfemlərin müəyyən parametrlərə (tərkibinə və funksiyasına) əsasən növlərinə nəzər salmaq. XX əsr dilçiliyində “morfolojiya” dedikdə morfemlər və onların bir söz daxilində düzülüşündən bəhs edən elm sahəsi başa düşülür. N.C.Steycberq özünün “İngilis dili qrammatikasına giriş” kitabında morfolojiyanı sözlərin daxili strukturunu öyrənən elm sahəsi hesab edir [11, s.83].

“Amerikan strukturalizminin atası” adlandırılan L.Blumfild isə morfolojiyanın vahidi olaraq morfemi dilin məna daşıyan ən kiçik elementi adlandırır [10, s. 99-103]. İngilis dilindəki “encouragement”, “nationalize”, Azərbaycan dilindəki “narahatlıq”, Alman dilindəki “Schönheit” sözləri tərkib hissələrinə ayırdıqda -en, -courage-, -ment; nation-, -al, -ize; na-, -rahat-, -lıq; Schön-, -heit kimi morfemlərə parçalanırlar. Bu sözlər başqa qayda ilə daha kiçik hissələrə bölünə bilməzlər.

Tanınmış Amerika dilçisi E.Nayda və başqaları qrammatikanı morfemikadan, morfem ardıcılığından və morfolojiyadan, yəni sintaktik səviyyədə morfemlərin cümlədəki yerini öyrənən elm sahəsi kimi müəyyənləşdirirlər [13, s. 205].

A.Babayev morfemləri tərkibinə görə bir fonemli, iki fonemli və çox fonemli, funksiyasına görə isə kök və affiks morfemlərə ayırır [2, s. 348].

Rus dilçisi Y.S.Maslov danışdığı prosesində tutduğu mövqeyə görə morfemləri seqment və super seqment olmaqla iki yere bölür [9, s. 54]. Seqment morfemlər özü isə kök və qeyri-kök morfemlərə və ya affikslərə bölünürlər. Kök morfemlər sözün əsas leksik mənasını ifadə etdiyinə görə ona leksik, sərbəst morfem də deyirlər. Affiks morfemlərin özünün də bir neçə növü vardır. Buraya derivasyon (sözdüzəldici morfem), sıfır morfem, birləşdirici morfem, mənfi morfem, müsbət morfem və başqaları aiddir. Dilçilikdə həmin bu seqment morfemlərlə yanaşı, sabit formalarla ifadə olunmayan super seqment morfemlərin də adı çəkilir. Belə ki, nitq aktının bir çox cəhətləri, vurğunun güclü və ya zəif işlənməsi, nitqin sürətli və ya ləng ifadəsi, sözlərarası fasilə, tonun yüksəlməsi və alçalması superseqment morfem adlandırılabilir [2, s.350].

Dilçilikdə qeyri-kök və ya affiks morfemləri müxtəlif prinsiplərə əsasən təsnifatına rast gələ bilərik. Ən geniş yayılmış təsnifat şəkilçilərin kökə nəzərən yerləşmə prinsipidir. Affiksasiya prosesində şəkilçilər söz kökünün ya əvvəlinə, ya sonuna, ya daxilinə, ya da kökün hər iki tərəfinə artırılabilir. Bu səbəbdən, affikslərin işlənmə yerinə görə prefiks, suffiks, infiks, sirkumfiks kimi növlərini qeyd etmək olar. A.Axundov sözün kökünə müxtəlif şəkilçilər əlavə etməklə söz düzəldilməsini morfoloji üsulla söz yaradıcılığı adlandırır [1, s.159]. Bu üsulun növləri də müxtəlif dillərdə şəkilçilər müxtəlif olduğuna görə fərqlənilir. Dilçi buraya prefiks, postfiks və infiks söz yaradıcılığını aid edir. Bundan başqa F.Veysəlli interfiks, konfiks, sirkumfiks və transfiks kimi morfemlərin də müxtəlif dillərdə söz köklərinə qoşularaq ya mənanı, ya da formanı dəyişdiyini qeyd edir [12, s.193].

N.Steyçberq də affikslərin prefiks, infiks və suffiks kimi tiplərinin adını çəkir [11, s.83-85]. O, affiksasiyanı söz yaratmanın bir parçası kimi asılı morfemin sərbəst morfemə qoşulmasından yaranan morfoloji proses hesab edir. Morfemin önünə qoşulan affikslər prefiks, sonuna qoşulan affikslər suffiks, kök morfemin tərkibində işlənilib onun mənasını dəyişən affikslərə isə infiks deyilir.

Aqlütinativ dillərdə, o cümlədən dilimizdə ön şəkilçilərin işlənmə dairəsi geniş deyil. Onlara ancaq alınma sözlərdə rast gəlmək olar. Vaxtilə Azərbaycan dilində fars mənşəli *bi-*, *na-* prefiksləri, ərəb mənşəli *la-* prefiksi çox istifadə olunurdu, məsələn, *bivəfa*, *laməkan*, *lakəlam*, *nainsaf* və s. Ancaq zaman keçdikcə həmin sözlərdəki prefikslərin çoxu dilimizin öz şəkilçiləri ilə əvəz olunur, məs., *insafsız*, *məkansız*, *vəfasız* və s. Bəzi sözlərdə, məsələn, *namərd*, *narazı* kimi sözlərdə isə bu əvəzlənmələr mümkün olmadığı üçün onlar indi də prefikslə işlənməkdədirlər. Prefikslərdən fərqli olaraq Azərbaycan dilində sonşəkilçili söz yaradıcılığı daha geniş yayılmışdır, məsələn, *sulu*, *bağban*, *insafsızlıq*, *gülünc* və s.

Qeyri-kök morfemlərdən olan, qrammatik morfem adlandırılan prefiks və suffikslər bütün flektiv dillərdə mövcuddur. Alman, ingilis, rus və s. kimi flektiv

dillərdə söz müxtəlif şəkilçilərin (prefiks, infiks, postfiks) birlikdə iştirakı ilə yarana bilər. Məsələn, rus dilindəki *запущенка* (*eskiz*), ingilis dilindəki *nonuniformly* (*dağınıq*), *misunderstanding* (*anlaşılmazlıq*) və b. sözləri buna misal göstərmək olar.

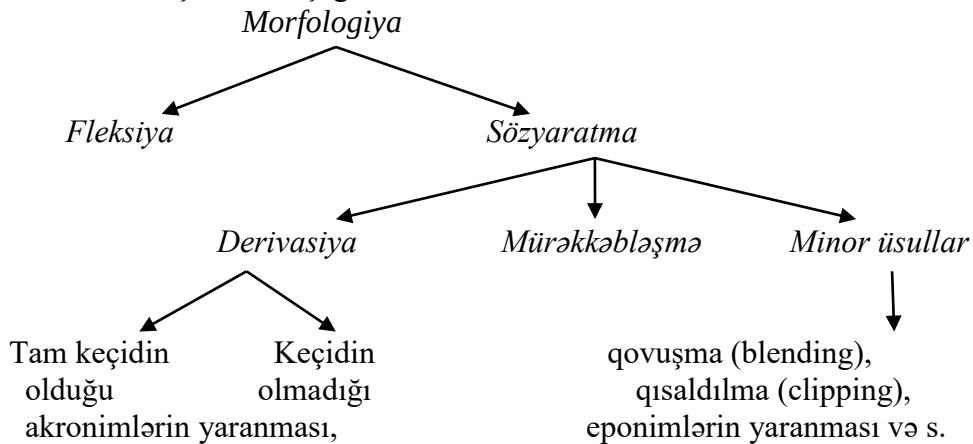
Prefiksə aid ingilis dilindəki *unhappy* (*bədbəxt*), *indirect* (*vasitəsiz*) və s. sözləri; suffiksə aid ingilis və alman dillərindəki *happiness* (*xoşbəxtlik*); *die Schönheit* (*gözəllik*) sözlərini göstərmək olar. Sözüün önünə qoşulan prefikslər özləri də sözə verdiyi mənaya görə inkarlıq bildirən və boş prefikslərə bölünürlər. İnkarlıq bildirən prefikslər qoşulduğu söz kökünün mənasını inkar edir, məs., *неудачный* (*uğursuz*), *неграмотный* (*savadsız*), *dislike* (*xoşlamamaq*), *inanimate* (*cansız*), *laqeyd*, *bisavad* və s. Leksik mənası olmayan boş prefikslər isə əsasən feillərin növ kateqoriyaları ilə əlaqədar işlənir. Buna misal olaraq rus dilindəki *научум* (*öyrətmək*), *сдавать* (*vermək*) və s. kimi feilləri göstərmək olar. Söz kökünün tərkibində işlənən və kökün mənasını dəyişən morfemlər infiks adlandırılır. Dilşünas A.Babayev infikslərin həm mənəyariatma, həm də formayariatma xüsusiyyətinə malik olduğunu qeyd edir [2, s.355]. Infikslərə də prefikslər kimi əsasən kökün dəyişə bildiyi flektiv dillərdə rast gəlinir. İltisqi dillərdə isə kök sabit olduğu üçün onun tərkinə heç bir vahid daxil ola bilmir. Infiksə misal olaraq Filippində danışılan bonto iqorot dilindəki *kinayuy* (*yığılmış taxta*) sözünü, alman dilində güclü fellərin kökündə dəyişikliyə səbəb olan elementləri (*werden-wurde-geworden*) və Sami dillərdən olan ərəb dilindəki *fel* bablarını yaradan saitləri (məs., *z*, *k*, *r* samitlərin olduğu kökə qoşularaq *zikr*, *zakir* və s. mənaları yaradan saitləri) göstərmək olar [7, s.19]. Sözdüzəldici şəkilçinin sözüün kökündə işlənməsi halı olan infiksə formal ingilis dilində az rast gəlinir. Elmi terminalogiyada işlənən *thermometer*, *geology*, *morphology* və b. sözlərdəki -o-infiksi buna misal ola bilər. Bundan başqa bəzi vulqar sözlər, məs., -*bloody*-, -*goddam*-, -*effing*-, -*fuckin*- infiks kimi danışiq dilində söz kökünün daxilinə əlavə oluna bilər. Məs.: *kangabloodyroo*, *absogoddamlutely*, *absoeffinglutely*, *fanfuckintastic* və s.

Affiksasiyanın başqa bir növü də şəkilçilərin söz kökünün həm əvvəlində, həm də sonunda işlənməsi halıdır. Bu zaman söz kökü sanki iki tərəfli əhatəyə alınmış olur. Belə morfemləri dilçilikdə konfiks (birgə birləşən) və ya sirkumfiks (ətrafına birləşən) adlandırırlar [13, s.210]. Misal olaraq alman dilində zəif feil kateqoriyasına aid olan *sagen* (*demək*), *fragen* (*soruşmaq*), *machen* (*etmək*, *yaratmaq*), *arbeiten* (*işləmək*), *lernen* (*öyrənmək*), *spielen* (*oynamaq*) və s. kimi sözləri göstərmək olar. Müxtəlif zaman formalarında kök hərflərinin dəyişdiyi güclü feillərdən (məsələn, *sehen* (*görmək*) feili keçmiş zamanda *sah*, bitmiş formada (Partizip II) isə *gesehen* kimi işlənir) fərqli olaraq yuxarıda qeyd edilən zəif feillərdə keçmiş və Partizip II formasını düzəltmək üçün müvafiq olaraq -*te* və *ge*...-*t* morfemləri əlavə olunur. Məhz elə alman dilindəki zəif feillərin bitmiş zaman formasında işlənən morfemlər (*gesagt*, *gefragt*, *gemacht*, *gearbeitet*, *gelernt*, *gespielt*) konfiks və ya sirkumfiks morfemlərə aid edilə bilər. Belə ki, güclü feillərin əksinə kökü sabit qalan zəif

feillərin bitmiş zaman formalarında kökün əvvəlinə *ge-*, sonuna isə *-t* şəkilçisi artırılır. Konfiks morfemlərə həm də Niderland dilindən nümunə gətirmək olar. Bu dildə ismin cəm formasında *–en*, *–s* qrammatik şəkilçilərdən istifadə olunduğu kimi (*de kat* (pişik)-*de katten* (pişiklər), *de appel* (alma)- *de appels* (almalar) və s.), bəzən də ingilis dilində olduğu kimi cəmlənmə zamanı, məsələn, *het kind* (uşaq)- *de kinderen* (uşaqlar) nümunəsində olduğu kimi söz kökdən dəyişikliyə uğraya bilər. *Berg* (dağ) və *been* (sümük) sözlərində isə hər iki tərəfə şəkilçi artırmaqla sözlərin kəmiyyət kateqoriyasını dəyişmək olur, yəni *berg-gebergte* (dağ silsiləsi), *been-gebeente* (sümüklər) formasında işlənir. Söz kökünə nəzərən şəkilçilərin mövcud olan təsnifatından başqa dilçilikdə affikslərin fərqli bölgülərinə də rast gələ bilərik. Belə ki, affikslərin digər bir təsnifatı sözün özünün sintaktik kateqoriyasına əsaslandığı halda, başqa təsnifatı şəkilçilərin semantik xüsusiyyətlərini əsas götürür. Ancaq fikrimizcə, hər iki qeyd olunan təsnifatlarda çatışmayan tərəflər vardır. Səbəbi belə izah etmək olar ki, affikslər müxtəlif növ söz köklərinə qoşula bilər. Bu baxımdan affiksləri söz kökünün sintaktik xüsusiyyətlərinə görə təsnif etmək hər zaman uyğun gəlməyə bilər. Bundan başqa affikslərin geniş mənə çaraları olduğundan affiksin özünün semantik xüsusiyyətlərinə əsasən bölgüsü də çətinliklər törədir, belə ki, şəkilçini bu halda konkret hansısa bir qrupa aid etmək olmur. Dilçilik ədəbiyyatında affikslərin təsnifi ilə bağlı olan fikirlərdən biri də söz kökünə artırılan şəkilçinin sözün sintaktik kateqoriyalarını dəyişib dəyişməməsidir. Fikrimizcə, bu əsasda təsnifatın özü də dəqiq deyil. Məsələn, ingilis dilində elə şəkilçilər var ki, onlar söz kökünə qoşularaq sözün başqa bir nitq hissəsinə transpozisiyasına xidmət edir. Bəzən isə eyni affiks söz kökünə qoşulsa da nitq hissələri arasında keçid baş vermir. Məsələn, *–ee* suffiksi ilə *employee* (işçi) sözündə feldən isim düzəldiyi halda, *pickpocketee* (cibcir) sözündə isimdən isim düzəlmişdir. Affikslərin, xüsusən də suffikslərin təsnifatı ilə bağlı kriteriyalardan ən münasibi törəmə vahidin sintaktik kateqoriyasına əsaslanır. İngilis dilində əksər suffikslər konkret bir nitq hissəsinin yaranmasına xidmət edir. Məsələn, *–ness* şəkilçisindən ancaq isim, *–able* şəkilçisindən sifət, *–ize* şəkilçisindən isə ancaq fel törəyir. Önsəkilçiləri bu mənada fərqlənirlər, çünki elə prefikslər var ki, onlar həm müxtəlif nitq hissələrinə aid köklərə qoşulur, həm də onlar vasitəsilə fərqli nitq hissələri törəyir. Məsələn, *be-* prefiksi *moan* (inildəmək, zarımaq) təsirsiz feilinə qoşulduqda *bemoan* (şikayət etmək) təsirli feilinə transpozisiya olunduğu kimi, sifət və isimlərin əvvəlinə qoşularaq onlardan feil də yarada bilər: *fool* (axmaq) – *befool* (axmaq yerinə qoymaq), *fog* (duman) – *befog* (dumanla örtülmək) və s.

Şəkilçi morfemlərin funksiyalarına görə təsnifatına gəldikdə isə onları sözdüzəldici və sözdəyişdirici olmaqla iki yerə bölmək olar. Ümumiyyətlə, iltisəqi dillərdə amorf və flektiv dillərdən fərqli olaraq suffikslər daha geniş istifadə olunur. Bunun səbəbi isə iltisəqi dillərdə həm leksik, həm də qrammatik mənaların məhz şəkilçilər vasitəsilə ifadə olunmasıdır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi bu dillərdə

sözün kökü dəyişmədiyindən məna və formadakı dəyişmələr affiksasiyaya görə baş verir. Sözdüzəldici şəkilçilər söz kökünə qoşularaq yeni məzmun yaradan qrammatik formalarlardır. Azərbaycan dilindəki *yağlı* sözündəki *-lı*, alman dilindəki *die Schönheit* (gözəllik) sözündəki *-heit*, ingilis dilindəki *freedom* (azadlıq) və *goodness* (yaxşılıq) sözlərindəki *-dom* və *-ness* sözdüzəldici şəkilçilərdir. Birinci nümunədə şəkilçi vasitəsilə *yağ* ismindən *yağlı* sifətinə, alman və ingilis dilindən gətirilmiş hər üç nümunədə isə *schön*, *free* və *good* sifətlərindən ismə keçid baş vermişdir. A.Babayev sözdüzəldici (bəzən leksik şəkilçilər də deyilir) şəkilçilərin məhsuldar və qeyri-məhsuldar, milli və alınma növlərini fərqləndirir [2, s.353]. Dilimizdə geniş istifadə dairəsinə malik məhsuldar şəkilçilərə *-çı*, *-çi*, *-çu*, *-çü*, *-sız*, *-siz*, *-suz*, *-süz*, *-lı*, *-li*, *-lu*, *-lü* və s., qeyri-məhsuldar suffikslərə isə *-ar*, *-ünc*, *-laq*, *-ic* və s. göstərmək olar. Azərbaycan dilində milli şəkilçilər üstünlük təşkil etsələr də dilimizdə kifayət qədər ərəb və fars, o cümlədən rus və Avropa mənşəli şəkilçilər vardır. Bunlara misal olaraq *motorist*, *xətkeş*, *dəyanət*, *hökmdar*, *kombayner* sözlərindəki *-ist*, *-keş*, *-ət*, *-dar*, *-er* suffiksləri göstərmək olar. Dilçilikdə sözdüzəldici şəkilçilərə derivasyon şəkilçilər də deyilir. Belə şəkilçilərin köməyi ilə yeni sözün yaranmasına isə derivasyon morfolojiya deyilir [6, s. 9]. Dilçi alim G.Yul da dildə yeni söz yaranmasına xidmət edən morfemləri derivasyon morfemlər adlandırır. O, bu morfemlərin sayca çox, amma istifadə dairələrinin dar olduğunu qeyd edir. G.Yul bütün derivasyon şəkilçilərin tam və ya morfoloji transpozisiyada iştirak etdiyini yazır. Onun fikrincə bu şəkilçilər bir nitq hissəsindən başqasına tam keçidə səbəb olur. Dilçilər müasir ingilis dilinin morfolojiyasını iki hissəyə ayırırlar. Bunlardan biri fleksiya, digəri isə söz yaradıcılığıdır. Söz yaradıcılığı isə öz növbəsində derivasiya, mürəkkəbləşmə və digər sözyaratma üsullarına bölünür. Bunu cədvəl şəklində aşağıdakı kimi vermək olar:

Bölgüdən görüldüyü kimi derivasiya prosesində iştirak edən şəkilçilərin özləri də iki qrupa ayrılır:

- 1) Söz kökünə qoşularaq bir nitq hissəsindən başqa nitq hissəsinə keçidə səbəb olan şəkilçilər;
- 2) Söz kökünə qoşularaq yeni söz yaratsa da yeni nitq hissəsi yaratmayan şəkilçilər.

Birinci qrupa daxil olan derivasyon şəkilçilərdən ingilis dilindəki *-er* suffiksi feildən isim,

-able suffiksi isə feildən sifət, italyan dilində *-so* suffiksi isə isimdən sifət düzəldir. Məsələn, *to teach* (öyrətmək) – *teacher* (müəllim), *to eat* (yemək) – *eatable* (yeməli), *fama* (şöhrət) – *famoso* (məşhur) və s. İkinci qrupa daxil olan şəkilçilərdən isə ingilis dilindəki *un-*, *im-*, *il-* prefiksləri sifət olan kökə qoşularaq əks mənə ifadə edən başqa sifətlər yaradır. Məsələn, *happy* (xoşbəxt) – *unhappy* (bədbəxt) nümunəsində olduğu kimi mənə fərqli olsa da yeni qrammatik kateqoriya yaranmamışdır.

Bəzi mənbələrdə konversiya hadisəsi də sözyaratmanın minor üsullarına aid edilir [6, s.10]. Fikrimizcə, bu dil hadisəsi derivasiyaya aid edilməlidir. Derivasiya sözyaratmanın bir parçası kimi əsasən affiksasiya vasitəsilə realizə olur. Burada yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi söz kökünə müxtəlif morfemlərin qoşulması ilə yeni sözlər yaranır. Morfoloji transpozisiyanın digər qolu olan konversiya affiksasiyadan fərqli olaraq söz kökünə heç bir şəkilçi əlavə etmədən bir nitq hissəsindən başqasına keçid olduğu, bu yolla da yeni leksik vahid yarandığına görə onun derivasiyaya aid edilməsi məqsəduyğundur. Bu baxımdan dilçilikdə konversiya hadisəsi sıfır - derivasiya da adlandırılır.

Dilçilər özləri də ənənəvi derivasyon proseslərə affiksasiya ilə bərabər konversiya hadisəsini də aid edirlər. Belə dilçilərə D. Korbin, H.Marçand, V.Y.Dresler və S.Manovani göstərmək olar. Onlar semantik kriteriyaya əsaslanaraq qeyd edirlər ki, konversiya hadisəsi digər derivasyon hadisələr kimi təhlil olunmalıdır. D.Korbinə görə konversiya halları sözün qurulması qaydaları ilə əlaqəli morfoloji əməliyyatların paradigmalarına integrasiya edir, buna görə də affiksasiya kimi konversiya da derivasyon hadisələrə aiddir [5, s. 241]. S.Manovaya görə də morfosemantik cəhətdən konversiya affiksasiya ilə paralel mövqedə çıxış edir. Dilçi konversiyanın derivasyon proseslərə xas olan mənada müntəzəm dəyişiklik yaratdığına görə törəmə (derivasyon) proses kimi qəbul olunmasının vacibliyini qeyd edir [8, s. 59].

Sözyaratma prosesinin özünün bir neçə xüsusiyyəti vardır ki, bunlardan ikisi daha əsas hesab olunur. İlk xüsusiyyət məhsuldarlıqdır ki, bu da sözyaratma prosesinin müxtəlif yollarla yeni sözlər yaratma bacarığıdır.

Sözyaratma proseslərindən ən məhsuldarı və yaradıcı olanı isə derivasiya hadisəsi hesab olunur. Affiksasiya və konversiyadan ibarət olan derivasiya şəkilçili və şəkilçisiz yeni söz əmələgətirmə üsuludur. Bu üsulun məhsuldarlığını həm də onda görmək olar ki, şəkilçi vasitəsi ilə bəzən daha öncə dildə olmayan, ancaq işləndiyi kontekstdə var olan sözlər yarana bilər. Buna ingilis dilindəki *jargonify* (söz

uydurmaq) və *vocabulous* (söz ehtiyatı ilə zəngin) sözlərini göstərmək olar ki, onların da mənası ancaq mətn daxilində başa düşülür. Məsələn:

- *I hate it when people jargonify.*

- *Ya! Why can't they be more vocabulous?* [14]

- *I'm parched, may you pass some water to quench my thirst.*

- *That was vocabulous.* [15]

Sözyaratmanın digər bir xüsusiyyəti isə şəffaflıq və bir araya gətirilə bilmək xüsusiyyətidir, yəni yeni yaranan sözlərin mənası onları təşkil edən morfemlərin ayrılıqdakı mənalara əsasən yaranır. Məsələn, ingilis dilindəki *“personality”* (şəxsiyyət) sözünün mənası *“person”* (şəxs) sözünün ifadə etdiyi mənadan törəyib. Başqa bir nümunə kimi *“uneatable”* sözünü göstərmək olar. *“Eatable”* sözü “yeməli”, *“uneatable”* isə “yeyilə bilməyən” (daha çox pis dada görə) deməkdir.

Mürəkkəb söz olan *“doghouse”* (it damı) sözünün mənası da *“dog”* və *“house”* sözlərinin mənası ilə əlaqəlidir. Azərbaycan dilindən də belə nümunələr gətirmək olar. Məsələn, *bisavad*, *nadinc*, *tozsozan* kimi sözlərin mənası tərkibindəki morfemlərin mənası ilə əlaqədardır. Ancaq elə düzəltmə və mürəkkəb sözlər var ki, ilkin sözlə yeni yaranan sözün mənasında heç bir əlaqə olmur. Məsələn, ingilis dilindəki *“personableness”* sözü *“canayaxınlıq”* mənasında işlənir, yəni törəmə sözün mənası ilkin sözün mənasından (“şəxs” mənasından) fərqlidir. Bundan başqa ingilis dilindəki *“earworm”* sözü heç də *“qulaq qurdu”*, Azərbaycan dilindəki *“itburnu”* sözü isə *“itin burnu”* mənasına gəlmir.

Bu səbəbdən belə bir qənaətə gələ bilərik ki, bu cür yeni yaranan sözlərdə sözyaratmanın şəffaflıq və birləşə bilmək xüsusiyyəti görünür. Bu tipli yeni yaranan leksik vahidlər idiomatik sözlər də adlandırılır [6, s. 11].

Dilçilikdə morfologiyaya sözyaratma ilə bərabər fleksiya da daxil edilir. Fleksiya derivasiyadan fərqli olaraq bir nitq hissəsi daxilində dil vahidinin müxtəlif paradigmalarının yaranmasıdır. Buraya Azərbaycan dilindəki ismin hal şəkilçilərini, felin şəxs və mənsubiyyət şəkilçilərini, ingilis dilində felin zaman şəkilçilərini, ismin yiyəlik hal və cəm şəkilçilərini, sifət və zərflərin dərəcə şəkilçilərini aid etmək olar.

Derivasiya və fleksiya terminləri arasındakı fərqə qısa nəzər salmış olsaq onu deyə bilərik ki, hər ikisində də şəkilçilər iştirak etsə də, derivasiya zamanı söz kökünə suffiks və prefikslərin artırılması ilə, hətta bəzən şəkilçi olmadan yeni mənalı leksik vahid yaranır. Bundan fərqli olaraq fleksiya zamanı sözün ancaq qrammatik mənasını dəyişən, müxtəlif nitq hissələrinin paradigmalarını yaradan suffikslər iştirak edir. İtalyan, ispan, fransız dilləri ilə müqayisədə ingilis dilində felin paradigmaları daha sadədir. Hətta latın dilində bəzi feillərin, məsələn, *amōre* (sevmək) feilinin paradigmasını yaradan təqribən yüz fleksiya forması vardır. Sözdüzəldici və ya törəmə şəkilçilər vasitəsilə yeni söz yaranarkən sözdəki heç bir flektiv elementə ehtiyac qalmır, şəkilçi birbaşa sözün kökünə qoşulur. Buna misal olaraq italyan dilindəki *macchina* (maşın) sözünü göstərmək olar. Burada *-a* fleksiya, *macchin* isə

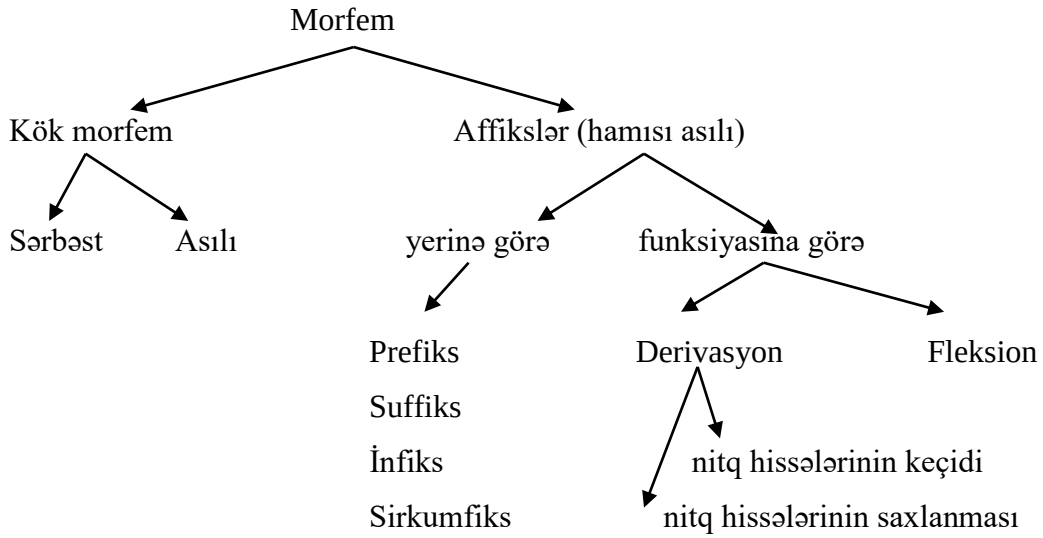
kökdür. Əgər yeni söz yaradılırsa, *maccinaista* yerinə söz kökünə ancaq derivasyon şəkilçi artırılır və söz *macchinista* (*sürücü*) şəklində işlədilir. Derivasiya kökdən yeni köklər, fleksiya isə həmin köklərdən müəyyən söz formaları yaradır [3, s. 655]. Belə bir nəticəyə gəlirik ki, söz kökünə qoşularaq yeni leksem yaratdığı üçün derivasyon şəkilçilər flektiv şəkilçilərdən daha məhsuldar dır. Derivasiya ilə fleksiyanın digər bir fərqi fleksiyanın məcburi olması ilə əlaqədardır. Belə ki, ingilis dilində daxili və xarici fleksiya vasitəsilə ismin kəmiyyət kateqoriyası, Azərbaycan, rus, türk, alman, fransız və başqa dillərdə isə müvafiq fleksiya formalarından istifadə edərək hal kateqoriyası ifadə olunur. Bundan başqa dilçilərin ancaq derivasiyaya mənsub olduğunu qeyd etdikləri sıfır morfemə həm də fleksiyada rast gəlmək olar. Məsələn, ingilis dilində bəzi isimlərin cəm forması (*a sheep* (qoyun)-*a lot of sheep* (çoxlu qoyunlar); *a swine* (donuz)-*a lot of swine* (çoxlu donuzlar), həmçinin bəzi fəllərin keçmiş zaman formalarını (*to cut-cut*; *to put-put*) misal göstərmək olar. Fərqli nitq hissələrinə transpozisiya imkanları baxımından da derivasiya və fleksiyanı fərqləndirə bilərik. Fleksiyanın yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi derivasiyadan ən əsas fərqi onun bir kateqoriya daxilində müxtəlif söz formaları yaratmasıdır. Ancaq derivasiya heç də həmişə yeni nitq hissəsinə keçidi təmin etmir. Məs., Azərbaycan dilində *bağ* (isim)-*bağban* (isim); ingilis dilində *yellow* (sifət)-*yellowish* (sifət) və s. İtaliyan dilində də bəzi törəmə şəkilçilər var ki, onlar kateqoriya dəyişikliyinə səbəb olurlar, məs., *alberto* (ağac)-*albertino* (balaca ağac), *ragazzo* (oğlan)-*ragazzaccio* (pis oğlan) və s. [4, s. 60].

Sözdə işlənən şəkilçilərin ardıcılığına gəldikdə isə həm sözdüzəldici, həm də sözdəyişdirici şəkilçilər söz kökünü bir növ çərçivəyə alır:

Flektiv şəkilçilər – derivasyon şəkilçilər – sözün kökü – derivasyon şəkilçilə - flektiv şəkilçilər

Qeyd olunan bu ardıcılığın pozulduğu bir neçə nümunəyə nəzər salaq. Aqlütinativ dil olan Azərbaycan və türk dillərində qrammatik şəkilçilər əsasən leksik şəkilçiləri izləyir, amma nadir hallarda sözlərin formasını və məntiqi mənasını qorumaq üçün qrammatik şəkilçilər leksik şəkilçilərin önünə keçir. Buna *bacımgil* (*bacı-m-gil*), *evimdəki* (*ev-im-dəki*) sözlərini göstərmək olar. Buradakı *-m* və *-im* mənsubiyyət şəkilçiləri məkan, yer bildirən *-gil* və *-dəki* leksik şəkilçilərləndən əvvəldə işlənib. Bu yerdəyişmənin əsas səbəbi mənsubluğun qeyd edilməsi, məkan və zaman anlayışlarının vurğulanması, həmçinin nitq axıcılığı və məna dəqiqliyinin təmin edilməsidir. Koreya dilində isə aqlütinativ dil olmasına baxmayaraq, bütün fleksion şəkilçilər derivativ şəkilçilərdən əvvəl işlənir. Məsələn, *우리 집에서* (*Uli-jib-eseo*) – “evimizdə” sözündə *uli* (bizim) mənsubluğu ifadə edən qrammatik vasitə, *jib* (ev) sözü leksik kök, *eseo* (də) isə məkan bildirən leksik şəkilçidir. Bu tip qrammatik strukturlar daha çox aqlütinativ dillərdə rast gəlinərsə də, bəzi flektiv dillərdə də şəkilçi ardıcılığına tabe olmayan sözlərə rast gəlmək mümkündür, məs., alman dilindəki *Kinderchen* (balaca uşaqlar) sözündə fleksiya derivasiyadan əvvəl

işlənmişdir. Beləliklə, derivasiya və fleksiya arasında müəyyən oxşar cəhətlər olmasına baxmayaraq, derivasiya söz yaratmanın tərkib hissəsi kimi leksikologiyaya, fleksiya isə sözün müxtəlif formalarının yaranmasına görə qrammatikanın tərkibinə daxil edilir. Hər iki termini fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərə isə fleksiyada paradigmlərin rolunun güclü olması və fleksiyanın forma ilə məna arasındakı mürəkkəb əlaqəni göstərməsini aid etmək olar. Dünya dillərinin əksəriyyətində derivasyon şəkildəliklə fleksion şəkildəliklər bir-biri ilə sərbəst birləşə bildiyi halda ingilis dilində bütün fleksion şəkildəliklər kök morfemdən sonra işlənir, fleksion prefikslərə isə rast gəlinmir. İngilis dilindəki bütün prefikslər derivasyon şəkildəliklərdir. Deyilənləri ümumiləşdirsək morfemin əsas tiplərini aşağıdakı kimi vermək olar:

Ədəbiyyat siyahısı

1. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, - 280 s.
2. Babayev, A. Dilçiliyə giriş. Bakı: Nurlan, 2004, - 512 s.
3. Booij, G.E. Inflection and Derivation // - Oxford: Encyclopedia of Language and Linguistics, 2nd edition, vol.5, - 2006, -p. 654-661.
4. Booij, G.E. The Grammar of Words. An Introduction to Linguistic Morphology / G.E.Booij.-New York: Oxford Univ. Press Inc., -2005. -308 p.
5. Corbin, D. Morphologie dérivationnelle et structuration du lexique. Vol.I. Tübingen: Max Niemeyer, 1987
6. Katalin, B.B. The Structure of English. Budapest, 2016, - 144p.
7. Linguistics. An Introduction to Language and Communication / A.Akmajian, R.A.Demers, A.K.Farmer [et al.] – Cambridge: MIT Press, 5th edition, 2001, – 604 p.

8. Manova, S. Understanding morphological rules with special emphasis on conversion and subtraction in Bulgarian, Russian and Serbo-Croatian. Dortrecht: Springer, 2011
9. Маслов Ю. С. Введение в языкознание. С. Петербург, 2005, -с. 145.
10. Palmer, F. Grammar. Second Edition, Penguin Books Ltd, Harmondsworth, Middlesex, England, 1984, - 205p.
11. Stageberg, N. An Introductory English Grammar. 4th ed., New York: Holt, Rinehart and Winston, Inc., 1981
12. Veysəlli, F. Dil. Bakı, "Təhsil" NPM, 2007, - 298 s.
13. Veysəlli, F.Y. Dilçiliyə giriş. Bakı: Mütərcim, 2017, - 455 s.
14. <https://www.urbandictionary.com/define.php?term=Jargonify>
15. <https://www.urbandictionary.com/define.php?term=vocabulous>

Məlikli K.İ.

MÜXTƏLİFSİSTEMLİ DİLLƏRDƏ AFFİKSASIYA YOLU İLƏ BAŞ VERƏN MORFOLOJİ TRANSPOZİSIYA HALLARI

Xülasə

Mövcud dünya dillərinin inkişafını şərtləndirən müəyyən amillər vardır. Hər bir dilin təkamülü uzunsürən tarixi proses olub müxtəlif mərhələlərdən keçir, cəllənaraq müasir formasını alır. Diaxronik aspektdə istər dilin qrammatik, istərsə də leksik yaruslarında baş verən gözəçarpan dəyişikliklər məhz dildaxili və dilxarici faktorların təsirindən formalaşır. Dilin inkişafına səbəb olub onun lüğət bazasını genişləndirən linqvistik proseslərdən biri də transpozisiya hadisəsidir. "Keçid, çevrilmə" mənasını ifadə edən transpozisiya dilin həm morfoloji, həm də sintaktik strukturunda özünü göstərir. Məqalədə morfoloji səviyyədə transpozisiyaya səbəb olan affiksasiya prosesindən, onun dilin strukturunun zənginləşməsindəki rolundan və affiks morfemlərin müxtəlif prinsiplərə görə təsnifatında bəhs olunur. Burada eyni zamanda derivasiya ilə fleksiya arasındakı fərq müxtəlif sistemli dillərdən gətirilmiş nümunələrlə izah edilir.

Malikli K.I.

MORPHOLOGICAL TRANSPOSITION OCCURRING THROUGH AFFIXATION IN LANGUAGES WITH DIFFERENT SYSTEMS

Summary

There are certain factors that determine the development of existing world languages. The evolution of each language is a long historical process and passes through various stages, becoming polished and taking its modern form. In the diachronic aspect, noticeable changes in the grammatical and lexical levels of the language are formed by the influence of intra-linguistic and extra-linguistic factors. One of the linguistic processes that led to the development of the language and

expanded its vocabulary is the phenomenon of transposition. Transposition, which means "transition, transformation", manifests itself in both the morphological and syntactic structure of the language. The article deals with the process of affixation that leads to transposition at the morphological level, its role in enriching the structure of the language, and the classification of affixal morphemes according to different principles. Here, at the same time, the difference between derivation and inflection is explained with examples from languages with different systems.

Маликли К.И.

МОРФОЛОГИЧЕСКАЯ ТРАНСПОЗИЦИЯ, ПРОИСХОДЯЩАЯ ЧЕРЕЗ АФФИКСАЦИЮ В ЯЗЫКАХ С РАЗНЫМИ СИСТЕМАМИ

Резюме

Существуют определенные факторы, определяющие развитие существующих мировых языков. Эволюция каждого языка представляет собой длительный исторический процесс и проходит различные этапы, оттачиваясь и принимая современную форму. В диахроническом аспекте заметные изменения на грамматическом и лексическом уровнях языка формируются под влиянием внутрилингвистических и экстралингвистических факторов. Одним из лингвистических процессов, приведших к развитию языка и расширению его словарного запаса, является процесс транспозиции. Транспозиция, что означает «переход, трансформация», проявляется как в морфологическом, так и в синтаксическом строе языка. В статье рассматривается процесс аффиксации, приводящий к транспозиции на морфологическом уровне, ее роль в обогащении структуры языка, а также классификация аффиксальных морфем по разным принципам. Здесь в то же время разница между деривацией и флексией поясняется на примерах из языков разных систем.

Rəyçi: f.f.d.,dos. R.Q.Abdurahmanova